

nagyméretű festményeken örökíttesse meg. Azon lehet vitatkozni, hogy azok a képek mennyire felelnek meg a történelmi valóságnak, vagy hogy milyen művészeti stílust, színvonalat képviselnek, de a megállapítások semmiben sem kisebbítik eme nemes emberi erényét. És ami külön hangsúlyozásra méltó: könyvtárát és képgyűjteményét szeretett egyházára hagyományozta.

Ha Medesérre igyekszünk, a falu felé közeledve tekintetünk ma is az ő egykori pihenőhelyén, villáján akad meg legelőbb. Az emlékek lendítő ereje szinte készlet, hogy oda ma is felzarándokoljunk. Jó lenne őt ma is ott látni és vele eltársalogni, hallani szülőföldjét dicsérő szavait. De ez már lehetetlen, mert 1971. december 11-én magába ölelte a Házsongárdi föld. Csak az emléke marad közöttünk. Szerettei is messzire távoztak, némelyek éppen az örökkévalóság honába. Az egykori hajlék pedig, a kedves találkozások színtere bomlik és romlik, részben az idő viszontagságai, részben a közömbösség, részben az emberi gonoszság folyományaként. Távolodó alakját azért mi, az egykori gyermekek, születésének 100. évfordulóján valahova odaképzeltük és belőle új harcainkhoz új erőt merítünk.

DR. GAAL GYÖRGY

GYALLAY PAP DOMOKOS ÍRÓ ÉS NEVELŐ AZ EGYHÁZ SZOLGÁLATÁBAN

Két világháború közti irodalmunk egyik legolvasottabb írója, Gyallay Pap Domokos 1880. augusztus 4-én született az egykori Udvarhely szék majd Udvarhely megye keresztúri járásának Bencéd nevű kis falujában, tősgyökeres székely lófő családból¹. Legrégibb ismert őse, a XVII. század első felében élt Gyallay Sámuel a szomszédos Tarcsafalván volt unitárius prédikátor, bencédi birtokos lányát vette feleségül, s így kötődött a család e faluhoz. Ekkoriban ragadhatott a vezetéknevhez a Pap szó is, mely eleinte a foglalkozásra utalt. Sámuel fia, György, a kuruc korszakban Udvarhely szék egyik vezető embere, bírása. Leszármazottaik között van János, aki tizenhat évig harcolt a napóleoni háborúban, s akiről oly szépen emlékezik meg *Az obsitos búcsúja* című Gyallay-novella. Egy másik leszármazott, György kiváló népköltő volt. 1811-ben daloskönyvet állított össze. Gyallay József 1848/49-es szabadságharcos pedig a forradalomban halt hősi halált, testvére, az író nagyapja, Mózes is Bem mel-

lett szerzett érdemeket, majd a bencédi templom újjáépítésével írta be nevét az egyházközség történetébe. Ennek fia, az 1850-es évek elején született Zsigmond tekintélyes gazdaember volt a faluban, a szentmihályfalvi-bencédi egyházközség tiszteletbeli gondnokául is megválasztották². A család tehát prédikátor, író, katona és gazdász ősök révén osztozott a székelység múltjában, változatos történelmében. A családnév a fokozatos elszegényedéssel párhuzamosan leegyszerűsödött, sokáig Gyallay Pap formáját használták, majd az előnévnek vélt Gyallayt a múlt század végén teljesen elhagyták.

A legendákban tovább élő történelem mellett maga a székelyföldi táj és nép is belevésődött a fiatal Gyallay tudatába. Nem véletlenül játszódik itt le jellegzetes népi alakokat is felsorakoztató írásainak jó része. Még a távoli Torockón játszódó *Vaskenyéren* főszerelőjét is elvezeti e tájra, ilyen vallomást téve: „A Nyikó vidéke! Innen kerültek ki a kolozsvári kollégium legeredotibb diákjai. Magukra utalt szegény ördögök, de törhetetlenül vidámak. Ők tudták a legtöbb nótát, a legszebb verses históriákat, a legmulatságosabb meséket... Az esztendőt sanyarogva húzták végig, proceptorok, inasok, íródeákok voltak a tanulás mellett, ám esztendő végén megrakódva tértek haza szülőföldjükre, anyjuknak fejkendőt, nővéreiknek pántlikát, öccsüknek bicsakot, apjuknak torockói vas eszközöket vittek ajándékba... Keskeny barázda, bokrával nő a gyermek a szűk örökségre... Túl a magas hegyeken, amely délről határolja a vidéket. a Küküllő völgyében jobb is, több is a föld. S még tovább, a két Homoród mentén gazdag élet folyik az ittenihez képest...“³ Itt, a Nyikó szűk völgyében, Bencédőtől csak pár kilométernyire, Farkaslakán született Tamási Áron is, a székelyek nagy írója, akitől azonban irodalmi, világszemléleti különbségek jobban elválasztották Gyallayt, mint amennyire a közös szülőföld összeköthette őket.

A Bencéden elvégzett elemi osztályok után, mint a *Gergő három győzelme* című novellájának hőse is, a Nyikó, majd a Küküllő folyását követve a vidék központi városába, járasszékhelyére érkezett. Székelykeresztúr messze földön híres Unitárius Gimnáziumában tanult 1891 — 1896 között öt éven át. Az 1793-ban alapított iskola padjaiból került ki Kriza János, Berde Mózes és Boros György is. Mivel itt ekkor még csak az algimnáziumi osztályok működnek, tanulmányait Gyallay az akkor már több mint három és negyedszázados kolozsvári Unitárius Kollégiumban kénytelen folytatni. Ebben az intézetben tanult vagy tanított Dávid Ferentől Brassai Sámuelig minden jelentős unitárius ember. Már hatodikos korában Nyiredi Géza, a neves természettudós és vegyész az osztályfőnöke, a hetedikben Perédi József latintanár, a nyolcadikban az unitárius történetírás neves egyénisége, a magyar irodalmat és bölcséletet előadó Kanyaró Ferenc. A történelmet Kovács János, az angolmagyar kapcsolatok ápolója, műfordító, a németet Gál Kelemen, a kollégium múltjának krónikása, a hittant Péterfi Dénes, a kitűnő szónok és szerkesztő, a latint pedig Gálfi Lőrinc óráin tanulhatta.⁴ Közülük Kovács és Kanyaró lehettek rá nagyobb hatással. Az utóbbi akkoriban épp Torda és Aranyosszék múltját, irodalmi hagyományait kutatta.

Az iskolai értesítők tanúsága szerint Pap Domokos (neve így szerepel) már a hetedikben tiszta kitűnő osztályzatot ért el. Naponta öt forintnyi ebédet s tanév végén könyvjutalmat kapott. Végzős korában az iskola büszkesége: írásbeli dolgozataiért, órációkon tartott beszédéért, az irodalmi és természettani pályatétel kidolgozásáért pénzzjutalomban részesítik. O a diák önképzőkör elnöke is, kéziratos lapjuknak, a *Reménynek* az évben összeállított tizenhat számában három verse jelent meg. Negyven osztálytársa közül rajta kívül neves emberré lett Farkas Mózes bőriparos, Gyergyay Árpád orvosprofesszor, Meltzl Balambér jogtudós és Szentmártoni Kálmán történész.

Diákkora még a kollégium régi épületéhez fűződik. Itt tesz érettségét 1899-ben. Az év őszén a helybeli egyetem bölcsészeti karára iratkozik be, s 1903 nyaráig nyolc félévet hallgat⁵. Tanárai közül kiemelkedik Szádeczky Lajos a magyar, Márki Sándor az egyetemes történelem, Vajda Gyula a magyar művelődéstörténet, Pósta Béla az archcológia, Széchy Károly a magyar irodalomtörténet professzora. Klasszika-filológiát Szamosi Jánostól és Csengeri Jánostól tanulhatott. Szádeczky ekkoriban Erdély XVI—XVII. századi történetét kutatja, sajtó alá rendezi Apor Péter és Bethlen Miklós emlékiratait s a Székely oklevéltárat szerkeszti, Vajda is a fejedelemség korát tanulmányozza, Márki meg II. Rákóczi Ferencről szóló monográfiáján dolgozik. Nem csoda, hogy ez a történelmi korszak ragadja meg leginkább Gyallay figyelmét, s tükröződik novelláiban. A múzeumigazgató Pósta szigorú alakját a *Gondjaim egy kard miatt* című novellájában idézi fel, diákeveit, a diákelet emlékeit első regénye a *Kolozsvári arany napok* tükrözi. Egyetemi évei alatt kezdi el irodalmi munkásságát a Dávid Ferenc Egylet 1900 novemberében Kelemen Lajos elnökletével megalakított Ifjúsági Körében. Felolvasott verseit az Unitárius Közlöny 1901—1904 közötti évfolyamaiban nyomtatják ki. Versei, elbeszélései, népköltészeti gyűjtése a Kolozsvári Egyetemi Lapokban jelennek meg rendszeresen, ennek 1901—1902-ben fő munkatársa is.

Történelem-latin szakos középiskolai tanári oklevelét az 1905/1906-os tanév folyamán szerzi meg. Közben teljesítette katonai szolgálatát, s 1905 őszétől a tordai Négyosztályú Unitárius Algimnázium helyettes tanáraként el is helyezkedett.

Torda múltjának egyik legtöbbet emlegetett eseménye, az 1568 januárjában ott tartott országgyűlés, mely János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferenc befolyására — először Európában — törvénybe iktatta a teljes lelkiismereti és vallásszabadságot, lehetőséget nyújtva ezáltal az Unitárius Egyház megszervezésére. Nem sokkal később nyilhatott meg a helybeli unitárius iskola is a főtéren, a rá vonatkozó első adat szerint 1589-ben költözött az intézet a Rákos patak partjára, s ott működött hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1878-ig, amikor az állammal kötött szerződés értelmében az unitárius algimnáziumot polgári fiúiskolává alakították. 1905 őszén Gyallay az Unitárius Algimnázium — huszonhét évi szünetelését követő — újbóli megnyitásának lehetett tanúja. A november 12-i ünnepélyen maga Ferencz József püspök is megjelent. 1906 novemberében az Egyházi Főtanács rendes tanárnak választja meg, a következő év decemberében három társával együtt az unitárius templom-

ban kerül sor beiktatására. Ezen Kozma Mihály százhuszonhat évvel korábban élt tordai rektor iskolai „reguláit“ elemzi a modern pedagógia szempontjából. Nemsokára Torda állami főgimnáziumot kap, mely az Unitárius Algimnáziumból fejlődik ki, s 1908 szeptemberében nyílik meg korszerű kétemeletes épületben. Gyallay itt folytatja tanári munkásságát az első világháború kitöréséig. 1914 őszétől sorozzák be katonai szolgálatra⁶.

A századfordulót követő években az alig 12 000 lakost számláló Torda is gyorsan elindult a polgári fejlődés útján. Nem annyira ekkor még kezdetleges kis gyárai (szeszgyár, gipszgyár, mészégető, agyagipari rt.), hanem nyaranta sok vendéget vonzó sósfürdői és a megyeszékhellyel kapcsolatos hivatalai révén. A törvényszék, járásbíróház, közjegyzőség, pénzügyigazgatóság, takarékpénztárak számos tisztviselője dolgozott itt. A kórház mellett felépült a modern sebészet is, megnyílt az állami főgimnázium, úgyhogy orvosok és tanárok szép számmal telepedtek ide. A kaszinó, Gazdasági Egyesület, Nőegylet, Zeneegylet, olvasóköri és pártkörök tevékenysége gyorsan bontakozott ki.

A kultúra terjesztésében különösen nagy szerep hárult a tanári karra, ismeretterjesztő (szabad liceumi) előadásokat tartottak a téli hónapokban. Gyallay az idegen nyelvek tanulásáról, Aranyosszék kialakulásáról, az aranyosszéki boszorkányperekről, valamint „Lakodalom Tordán 1702-ben“ címmel olvasott fel. 1907-ben a tordai Székely Társaság titkárául választják, majd a természetjárókat egyesítő Erdélyi Kárpát-Egyesület (EKE) tordai fiókjának is ő a titkára, felolvass az Erdélyi Múzeum Egylet vándorgyűlésén és az 1913-as Bethlen-ünnepélyen. A felolvasások szövegét többnyire az Aranyosvidék című helybeli „társadalmi, közigazgatási és szépirodalmi hetilap“ hozza nyomtatásban.

Már 1906 januárjában cikket⁷ közöl Pap Domokostól az Aranyosvidék, majd az év decemberében, az országgyűlési képviselő és névleges főszerkesztő, Vertán Endre mellett Pap Domokos lesz a felelős szerkesztő. Ezzel igen felelős, közvélemény alakító, politikai súllyal bíró szerepet vállalt magára. 1908 áprilisában átadja a felelős szerkesztői tisztséget, de neve mint munkatársé továbbra is a fejléce szerepel. 1909 novemberéig, amikor közlik levelét, melyben lemond munkatársi címéről, s ezután egyetlen sora sem jelenik meg a lapban. Mint szerkesztő igen figyelemreméltó, a kulturális élet fellendítését célzó cikkeket írt. Sikra szállt a főgimnázium létesítése mellett, a színészet pártolására biztatott, valósággal harcolt egy Magyar Közművelődési Ház alapításáért, nyílt levélben hívta fel a tanfelügyelő figyelmét a 415 beiskolázatlan tordai tanköteles gyerekre, internátus felállítását sürgette. A tárca rovatban több novellája és karcolata jelent meg. Különösen büszke volt az 1912-ben létrehozott és a XV—XVI. században épült fejedelmi palotában berendezett Közművelődési Háza. Itt már szakérdeklődését kielégítő munkakört talált: mint a történelmi részleg vezetője felkutatta, összegyűjtötte az aranyosszéki székely családok levéltárait, a tordai céhek leveles ládáit. Minden bizonynyal több novellája témáját az okiratokból merítette, s ekkoriban figyelt fel a torockóiak pörére is.

Tordán alapít családot, 1909 februárjában már felesége egy szabad-
főcsemege estélyen énekszámokkal szerepel, az év júniusában megszületik első
gyermekük, Zsigmond — amiről az Aranyosvidék is hírt ad.⁸

A város és vallásfelekezete igényeit kielégítő két nagyobb terjedelmű
munka összeállítására vállalkozik ezekben az években. Közel száz lapos,
fényképekkel illusztrált, térképpel ellátott, igen jól használható turista
kalauzt szerkeszt *Torda és környéke* címmel 1909-ben. E kötet dokumen-
tumszerűen örökíti meg a világháború előtti várost; a környező kirándu-
lőhelyeket, így Torockót is bemutatja. Ennek második kiadása a Főgim-
názium 1912/1913-as értesítőjében és különnyomatban kerül forgalomba.
A Dávid Ferenc Egylet megbízásából elkészíti a nagy egyházalapító nyolc
fejezetes életrajzát, mely képekkel illusztrálva 1912-ben jelenik meg Ko-
lozsváron, s a szélesebb olvasórétegekhez szól.

Tehetségéről és meglepő munkabírájáról tanúskodik az, hogy ilyen
sokrétű tevékenység mellett a szépirodalom művelésére is időt tud szakí-
tani, sőt írásait a kolozsvári és budapesti lapok közlésre méltatják. Az
Aranyosvidék valamint a szülőföldjén megjelenő Székelykeresztúr című
hetilap — melyben 1906-tól közöl — tárcarovata még nem jelent minő-
séget. A kolozsvári Újság című lap már magasabb elvárást támasztott
munkatársaival szemben, itt 1908 novemberében jelentkezett Gyallay
tárcanovellával. S ugyancsak ekkor fogadta el közlésre írását az Erdélyi
Irodalmi Társaság folyóirata, az Erdélyi Lapok. Egyre következetesebben
használt Gyallay Domokos írói neve rendszeresen szerepel 1909-től az
előbbieken kívül a Pesti Hírlap hasábjain is. 1917-ben adatközlése jelenik
meg a Keresztény Magvetőben.⁹

A tárcanovellák mellett külön figyelmet igényel az Erdélyi Lapok
1910-es évfolyamában tizenhét folytatásra tagoltan kinyomtatott első re-
génye, a *Kolozsvári arany napok (Gólyakör)*¹⁰. Főszereplője, Barthos Zsig-
mond, a kezdő történészhallgató, a népies költészetért rajongó szegény
székely diák a szerző alteregója, idősebb kollegájában, Miklósy Ferenc-
ben, aki a fejedelemség korának történetét akarja megírni, Kelemen La-
josra ismerhetünk. Széteső szerkezete, ma már unalmas pártpolitikai esz-
mefuttatásai ellenére, megjelenésekor főleg azzal kelthetett érdeklődést,
hogy tíz évvel korábbi szereplőit könnyűszerrel azonosítani tudták. Erre
a regényre később Gyallay nem hivatkozott, s 1926-ban a kolozsvári kriti-
kusok is a *Vaskenyérent* első regényeként üdvözölték.

A szülőföld, a diák- és tanárelvet után a legtöbb élményt a világhá-
ború nyújtotta Gyallaynak. Négy éven át az orosz fronton harcolt meg-
ismerve a nagy világgégés minden borzalmát, nyomorúságát. 1918 január-
jában ad hírt róla az Unitárius Közlöny, hogy hosszú távollét után egy
hónap szabadságra hazatért Pap Domokos főhadnagy, s ezalatt az 1917.
december 3-i ülésén az Erdélyi Irodalmi Társaság Kelemen Lajossal együtt
őt is tagjául választotta. Miután 1918-ban Kelemen Lajost az Erdélyi
Múzeum Egylet levéltárához nevezték ki, már az év májusában megállapí-
tja a Közlöny, hogy csak Gyallay volna méltó a tanszék betöltésére.
Az Ukrajnában harcoló író-tanár augusztusban megkapja a minisztériumi
jövőhágyást az áthelyezésre, de csak a háború befejezése után, december
2-án kezd el a tanítást. Az 1920-ban megtartott Egyházi Főtanács válasza-

tott tanárnak ismeri el, ünnepélyes beiktatására 1923 áprilisában kerül sor.

Gyallay az 1920-as években nagy szolgálatot tett egyházának. Nem annyira tanárként, ahol minden bizonnyal lelkiismeretesen megtartotta történelem- és földrajzóráit, hanem az egyházi szervezkedésben. Az első világháború után újjá kellett szervezni az egyházi életet, be kellett indítani a szünetelő folyóiratokat.

Vári Albert és Borbély István kollégiumi tanárok szervező munkájának eredményeként 1920. augusztus 20-án megalakult az Unitárius Irodalmi Társaság. Gyallayt választmányi tagsággal tisztelték meg. 1922 januárjától — három évi szünet után — a társaság lapjaként jelentetik meg az immár ötvennegyedik évfolyamába lépő Keresztény Magvetőt.

A Boros György kezdeményező munkájával még 1885 augusztusában a társadalmi élet valláserkölcsei alapon való javítására létrehozott Dávid Ferenc Egylet tevékenysége is 1917 óta fennakadt. 1888-ban megindított havi folyóirata, az Unitárius Közlöny nyolc hónapi kiesés után 1919 szeptemberében mint „Egyházi hivatalos lap“ indul újra Borbély István szerkesztésében, s körlevelek, közérdekű hírek, rendeletek közlésére szorítkozik. Az Egylet újjászervezésére az 1921 októberében megtartott XXXIV. közgyűlésen kerül sor. Ezen Boros Györgyöt választják meg ügyvezető alelnöknek és Pap Domokost főtítkárnak. Kimondják, hogy 1922 januárjától újra az Egylet kiadványaként *A vallásos és erkölcsi élet ébresztésére* alcímmel jelentetik meg az Unitárius Közlönyt. Főszerkesztője Boros György, szerkesztője pedig Pap Domokos lesz. Ezek szerint a Dávid Ferenc Egylet és közlönyének munkába indítása, szervezése-szerkesztése szinte teljesen Gyallay Pap Domokosra hárult. Boros György egyházi főjegyző a nyolcvanhét éves püspök mellett és helyett az egyházszervezéssel, valamint a teológiai tanári munkával annyira el volt foglalva, hogy legfeljebb döntéseket hozott, részt vett az üléseken, néha egy-egy cikket írt. Legfontosabb feladatuk az Alapszabály módosítása és elfogadtatása volt. Ennek megvitatására és egyleti jóváhagyására az 1922 szeptemberi közgyűlésen került sor, az állami hatóságok is hozzájárultak az Egylet további működéséhez. Ugyancsak ebben az időben indult újra az Ifjúsági Kör Szent-Iványi Sándor teológus hallgató vezetésével. Az 1923 novemberi közgyűlésen mentik fel Gyallayt a főtítkári tisztség alól, helyébe Varga Bélát választják s a titkári posztot is betöltik.

Az Unitárius Közlöny szerkesztésében Gyallay a háború előtti „kitaposott“ úton haladt, a régi rovatbeosztást folytatta. Rovatcímeik is jellemzik a tartalmat: I. Költemények, II. Vallásos és erkölcsi tárgyú közlemények, III. Életrajzok, történelmiok, IV. Nők világa, V. Tűzhely mellett (elbeszélések), VI. Egyleti élet és munkásság, VII. Egyházi és iskolai mozgalmak, VIII. Hivatalos közlemények. A leggyakoribb munkatársak Balázs Ferenc, Gál Kelemen, Gelei József, Halmágyi János, Pálffi Márton, Péter Lajos, Ürmösi Károlyné, Utó Lajos, Váradi Aurél, Vári Domokos. 1924 elejétől új, Tóth István rajzolta fejléccel jelenik meg a lap: Dávid Ferenc és az egylet első elnöke, Brassai arképevel. Az év novemberében jubiláris közgyűlést tartanak az egylet fennállásának negyvenedik évfordulóján. A 12. számban Boros György hosszú cikke foglalja össze a négy évtizedes tevékenység eredményeit. 1925 januárjától Boros György har-

minchét évi szerkesztői munka után visszavonul a lap éléről, s egy négytagú, Kiss Elek, Pap Domokos, Pálffy Márton és Varga Béla tanárokból álló választmánynak adja át a Közlöny irányítását-szerkesztését. Feltételezésünk szerint a közvetlen szerkesztés továbbra is Gyallay kezében marad egészen 1927 júniusáig, amikor a szerkesztők között feltűnik Szent-Iványi Sándor neve. Ő valószínűleg fokozatosan átveszi Gyallay szerepkörét, 1928 januárjától már egyedül állítja össze a lapot, májustól szerkesztőként is csak az ő neve szerepel. Gyallay továbbra is munkatársa maradt a folyóiratnak, s a Közlöny figyelemmel követte pályája további alakulását. 1930 márciusában a Kisfaludy Társaságba történt beválasztásakor címlapon hozták arcképét, s maga Boros György méltatta munkásságát — felidézve, hogy első versei éppen az Unitárius Közlönyben kerültek sajtó alá.

Az 1921/1922-es kollégiumi értesítő¹¹ jelzi, hogy Pap Domokosnak „tanári mellékfoglalkozás engedélyeztetett“. Ez a mellékfoglalkozás a Magyar Nép című képes hetilap szerkesztése. Az 1920-ban Kolozsvárt megalapított Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. az egyházak támogatását élvezte, s főleg a magyar nyelvű egyházi kiadványok, tankönyvek kinyomtatására rendezkedett be. Megerősödése után lapkiadás-sal, könyvsorozatok összeállításával is foglalkozott. Művelődésünk terjesztésének legerősebb intézménye volt a két világháború között. A szépirodalom terjesztésében aránylag kisebb szerep hárul rája — főleg az ideológiai kötöttségek miatt. Az egyházak nézeteivel ellentétes munkák kiadását nem vállalta. A Minerva 1921 őszén a falusi lakosság szórakoztatására, vallásos, erkölcsi és szakmai nevelésére indította meg a Magyar Népet. Ennek főszerkesztőjéül kérték fel Gyallay Domokost, aki húsz éven át látta el a feladatkörét nagy buzgalommal óriási népszerűséget szerezve a vidéki lakosság körében. 1927 őszén a Magyar Nép annyira megerősödött, hogy a Minerva főállásban tudta alkalmazni Gyallayt, aki így lemondott tanári katedrájáról, ezt az 1927 novemberi Egyházi Főtanácson munkásságát elismerő jegyzőkönyvi köszönet megszavazásával vették tudomásul.¹²

Gyallay az 1920-as években kialakuló önálló romániai magyar irodalmi életben is szerepet játszik. Novellái a kolozsvári napisajtóban és rövidebb-hosszabb életű lapkísérletekben jelennek meg. Első gyűjteményes novelláskötetét, *Ősi rögön*, 1921-ben adja ki a Minerva Tóth István címlapjával. A tizenhét elbeszélés még nem kelt különösebb visszhangot, hiszen ezekben az években aránylag sok kis füzet jelenik meg versekkel, prózával, s a kritika még nem állít fel esztétikai mércét a művekkel szemben. Megelégszik a mennyiségi méltatással, az ismertetéssel. Második gyűjteményes kötete, a Berlinben kinyomtatott, de Romániában is terjesztett *Föld népe* (1924) már kiforrott íróegyéniségként hívja fel rá a figyelmet. Az ismertetések-bírálatok Gyallay művészetét elismerőleg méltatják. A történelmi novelláiból válogató Marosvásárhelyt kiadott *Rég volt, igaz volt . . .* című kötet (1925) kifejezetten könyvsiker. A teljes elismerést azonban történelmi regénye, a *Vaskenyéren* hozza meg 1926-ban. Egy év múlva szükségessé válik a második kiadás megjelentetése, 1928-ban a Kazinczy Kiadóvállalat Kassán, 1934-ben a Franklin Társulat Buda-

pesten nyomatja újra. Nyolc egyfelvonásos darabot tartalmazó *Falusi színház* című kötete (1928) a vidéki műkedvelők igényeit igyekszik kielégíteni, s mint ilyen Erdély-szerte keresetté vált. Ugyancsak a falusi olvasók számára készült a két kiadást is megért *Genovéva* (1930, 1938) színháztörténelmi-feldolgozása (részben magyar környezetbe helyezi a cselekményt) és világháborús regénye. *A nagy tűz árnyékában* (1929).

A vallásfelekezeten levőkről sem feledkezett meg. Egyházalapítójuk halálának 350. évfordulójára írta az aktualitása folytán többször is előadott történelmi színjátékát, a *Dávid Ferenc búcsúzását* (1929), melynek kiadását a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köre vállalta. Ugyancsak egyházi kiadványként, az Unitárius Füzetek sorozatban került sajtó alá az *Emlékezés nagy tudós Brassai Sámuelre* (1933) című műve.

1930-tól kezdve szinte évente jelentek meg — többnyire egyházi kiadásban — füzetek novelláival. Újabb eredeti kötettel csak 1938-ban jelentkezett: *Nyár Solymoson* című regénye és folytatása, a *Hívó hegyek* (1940) nem keltettek nagyobb érdeklődést. Inkább csak a felekezeti sajtó dicsérte őket. A 30-as évek közepétől rendre kiszorult az irodalmi élet porondjáról, s a *Vaskenyéren* után támasztott elvárásokat nem tudta kielégíteni.

Átmenetileg Gyallay az egyik legelterjedtebb erdélyi folyóirat, az „Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai hetilap”-ként megjelenő Pásztortűz élén is fontos szerepet játszik. A Pásztortűz az unitárius S[ütő] Nagy László által 1915-ben alapított Erdélyi (Kolozsvári) Szemléből vált ki. Annak már 1919-es és 1920-as évfolyamában rendszeresen közölt Gyallay, sőt főmunkatársként 1920 nyarától a címlapon szerepelt neve. Ekkoriban írt vezércikkében (*Irodalmi szervezkedés* 1920/26.sz.) a különvált romániai magyar irodalom centralizálását, a centrum kiválasztását, a hatékony kritika kialakítását sürgeti. 1921-től e lap alakul át Pásztortűzzé, de 1928-tól különböző címváltozatokkal a Szemle is újra megjelenik szintén S. Nagy László szerkesztésében, s több dicsérő bírálatot közöl Gyallay-ról, 1940—1944 között eredeti írásait hozza.

A leghosszabb életű s legnépszerűbb erdélyi művelődési folyóiratnak, az eleinte Reményik Sándor szerkesztette Pásztortűznek 1921-től rendszeres munkatársa, 1933-ig évente három-négy novelláját közli. Reményiket 1924 júniusában a neves irodalomtörténész, György Lajos váltja fel a főszerkesztői székben, mellette főmunkatárs, majd 1927-től felelős szerkesztő Gyallay, változó minőségben 1934 januárjáig ténylegesen ő is szerkeszti a folyóiratot. Akkor egy öttagú bizottság veszi át annak irányítását, Gyallay minden kapcsolata megszakad a lappal. Nem is közöl benne.

Gyallay viszonya a Pásztortűzhez sok vitára, elégedetlenkedésre adott okot. Célja kifejezetten a György Lajos létrehozta lapstruktúra megőrzése, konzerválása volt. Nem újított, az újabb írók szerepeltetésétől is óvakodott. Konzervativizmusáért a Helikon íróinak egy része többször gúnyolódva bírálta, de csak sokára tudták megoldani helyettesítését.

A legnagyobb megbecsülésnek Gyallay a 20-as évek második felében örvendett. Utal erre, hogy 1926 januárjában a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond társaság tagjául választják, igaz, közölt már korábban, 1921-ben is a Társaság havi közlönyében, a Zord Időben, s utóbb novel-

lával szerepel a félszázados jubileumra összeállított, de csak 1930-ban ki-nyomtatott Ünnepi Könyvben. Ugyancsak 1926-ban Kemény János báró marosvécsi várkastélyába hívja meg az általa legjobbnak vélt huszonhét romániai magyar író. A néhány napos júniusi találkozón megbeszél-tek az erdélyi magyar irodalom legfontosabb kérdéseit, s elhatározták, hogy azután is minden év nyarán összeülnek tanácskozni Marosvécsen. Ezeket a tanácskozásokat illetve a résztvevő írókat Erdélyi Helikon néven emlegeti az irodalomtörténet, s az irodalmi élet megszervezésének leg-fontosabb eseményeként méltatja. Gyallay az első huszonhét „alapító“ között szerepelt, az egyetlen unitárius volt; később is csak két unitárius-sal bővült a tagság: Balázs Ferencsel (1932) és Szabédi Lászlóval (1942).

Gyallai élénken részt vett az első találkozók vitájában. Feladatokat kapott. Őt küldték ki például az átvett Szépmíves Céh könyvkiadóvállalat felügyelő bizottságába. A harmadik találkozón, 1928-ban felszólítja az írókat, hogy a nép számára hozzáférhető könyveket írjanak, antológiák összeállítását javasolja. Az 1929-es találkozón jelzi a Székelyföld egy, az Orbán Balázséhoz hasonló leírásának szükségességét. A Minerva kiadná a kötetet. Az ötödik, 1930-as találkozón már nem vesz részt, sőt felügyelő bizottsági tagságáról is lemond. Az 1927-es antológiában még novellával szerepel, de már az Erdélyi Helikonban nem közöl — az egyik találkozó jelentésében panaszolják ezt. Pár találkozón még emlegetik, kisebb meg-bízásokat kap, de azután teljesen megfeledkeznek róla¹³. Ennek fő okát alighanem a Tamási Áronnal kirobbant ellentétben kell keresnünk. A Benedek Elek halálával a Kisfaludy Társaságban megürült helyet ugyan- is erdélyi íróval akarták betölteni, s erre a legesélyesebb Gyallay volt, akit már két évvel korábban jelöltek. A Brassói Lapok 1930 január 5-i számában „Az Erdélyben élő székely írók és hírlapírók csoportja“ aláírás-sal nyílt levelet intéztek Berzeviczy Alberthez, a Kisfaludy Társaság el-nökéhez, amelyben tiltakoztak az ellen, hogy a Benedek Elek helyét Gyal-layval töltsék be, ő volt ugyanis szerintük a Benedek ellen „elhintett alap-talan és méltatlan gyanúsítások, rágalmak és szidalmak egyik legkono-kabb terjesztője“. Gyallay már a január 10-i számban válaszol a cikkre, s kijelenti, hogy közte és Benedek Elek közt voltak ugyan elvi ellenté-tek, de ez nem fajult személyes ellenszenvvé. Mire Tamási Áron és Szent-imrei Jenő aláírásával egy heves hangú cikk jelenik meg a január 11-i számban (*Benedek Elek emléke körül*), amire Gyallay öngigazoló „zársza-va“ következik, jelezve, hogy a sajtóban többé nem vitázik. Tamási e témakörbe vágó január 22-i írását (*Még egyszer a végszó jogán*) egy szer-kesztőségi jegyzet vezeti be, mely túlzottan is elfajultnak minősíti a vitát és megértést javasol.¹⁴

Nem Gyallay megértéséről volt itt szó, ő a Magyar Népből gyakran szerepeltette „Elek apó“-t, méltatta is. Azt, hogy irodalom-politikai tevé-kenységéről magántársaságban nyilatkozott-e, egyetlen hiteles dokumen-tum sem rögzítette. A megértésre a Kisfaludy Társaságban volt szükség, ahol meg is találták az áthidaló megoldást: Babits Mihállyal és Kosztolá-nyi Dezsővel együtt őt is tagul választották, még hozzá szokatlanul nagy szavazatszámmal (harmincháromból harmincan szavaztak „igen“-nel), de nem Benedek Elek, hanem Vargha Gyula költő helyére vették fel, aki különben Gyallay ajánlását is megírta még 1929-ben bekövetkezett ha-

lála előtt. 1931. január 7-i székfoglalója alkalmával Gyallay Vargha pályáját kellett hogy méltassa, majd felolvasta *Tűz a szigeten* című novelláját. Gyallay volt a Kisfaludy Társaság — Kriza János utáni — második unitárius és — Bánffy Miklós valamint Reményik Sándor mellett — harmadik akkor Romániában élő tagja. E kitüntetést egyhangúlag megünnepelte az erdélyi magyar sajtó, még az Erdélyi Helikon is. Ez utóbbi helyen Kuncz Aladár írt szép cikket Gyallayról, akinek célját az ősi magyar műveltségi és irodalmi hagyományok megőrzésében, megszerettetésében látja, olvasótábor kinevelésében.

Négy évvel később, 1934 márciusában a Petőfi Társaság — az erdélyiek közül Gyalui Farkassal és Kristóf Györggyel együtt — ugyancsak tagjául választja, ami újabb ünneplésre ad alkalmat.

Ekkoriban bemutatott színdarabjai keltenek nagyobb visszhangot. 1931 februárjában a kolozsvári Magyar Színház *A kontár* című egyfelvonásosát, 1935 elején a budapesti Nemzeti Színház *Külön nóta* című népi játékát viszi színre. Ezt az év szeptember 27-én este a budapesti rádió is közvetítette. A darab 1940 júliusi margitszigeti szabadtéri előadása parádés szereposztásával (Garamszeghy Sándor, Jávor Pál, Gózon Gyula, Somogyi Erzsé, Gobbi Hilda, Onodi Ákos, Maklári Zoltán) és a székelly népi vonatkozások kidomborításával, számos táncdal nagy sikert aratott.

Figyelemre méltó Gyallay 1930-ban kezdeményezett Népkönyvtárakciója. Célja az erdélyi magyar faluk is könyvtárakkal való ellátása volt. Főleg a Mínerva Rt. támogatta ilyen irányú munkáját, s annak egyik vezető tisztviselője, Görög Ferenc történész volt Gyallay segítségével. A megalakított Erdélyi Magyar Népkönyvtár Bizottság tíz év alatt, 1939-ig 364 községben állított fel ilyen könyvtárat, biztosítva a falusi lakosság állandó kapcsolatát a magyar műveltséggel és irodalommal.¹⁵

1941-ben a Magyar Népművelők Társasága lapvállalatának élére kerül, ennek képes hetilapját jegyzi főszerkesztőként. 1942 novemberében megváltik a laptól, a budapesti VIII. kerületi Zrínyi Miklós Gimnáziumban biztosítanak számára katedrát, s onnan vonul nyugalomba 1944 nyarán tanügyi főtanácsosi és gimnáziumi igazgatói címmel kitüntetve.¹⁶

Az 1940-es években alig alkot creditit. *A hegyek beszélnek* (1940) című kötete hat korábban írt novelláját tartalmazza, összegyűjtött elbeszéléseit *Egy földel alatt* (1943) címmel az Új Idők vállalat adja ki. Talán csak a Magyar Népművelők Társasága kiadásában kinyomtatott *Rogierius mester a pokol torkában* című, az 1241-es tatárjárást bemutató kisregénye újabb alkotás. E kötetek sajtóvisszhangja szinte teljesen elmaradt.

A második világháború befejezése után 1945-ben családjával végleg Budapestre költözik. A vidéki amatőr színjátszás támogatására ír kis jeleneteket, egyfelvonásosokat. Ezeket 1946 és 1948 között önálló füzetekben, műsorkönyvekben adták ki, s több faluban színre is vitték. Az 1950-es 1960-as években önálló munkái nem jelentek meg, néhány tanulmányt közölt folyóiratokban. Elbeszéléseinek utolsó gyűjteménye Szent-Iványi Sándor előszavával New Yorkban került sajtó alá 1968-ban (*Erdélyi legendák*).

Az 1940-es évektől újra az egyház keretében gyümölcsöztethette lan-
kadatlan tettejét. Még 1928-tól Kolozsvárt egyházi tanácsos lett, a Fő-
tanács világi tagja. Ezt a tisztséget a magyarországi Unitárius Egyház
keretében is megtartotta, 1947-től haláláig tagja volt az Egyházköri Ta-
nácsnak. 1948-ban egyike azoknak, akik az egyház megbízásából főgond-
nokhelyettesként aláírták az állammal kötött első szerves megállapodást,
az „Egyezmény“-t. Számos alkalommal vidéki gyülekezetekbe látogatott,
ahol felolvasásokat tartott. Rangidős tanácsosként mindig a vélemény-
különbségek békés elsimításán, az egyetértés kialakításán fáradozott.

Részt vett még a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezvényein,
s a Pen Clubban tevékenykedett. Ennek 1932-ben lett tagja, amikor meg-
alakult a Club romániai magyar alosztálya Bánffy Miklós elnökletével.
Gyallayt igazgatósági tagnak választották.

Változatos, megpróbáltatásokban és sikerekben gazdag, kilenc évti-
zedre terjedő életútja 1970. április 11-én ért véget. A X. kerületi Új
Köztemetőben helyezték nyugalomra. Sírját az Unitárius Egyház gon-
dozza.

JEGYZETEK

¹ A leszármazásra, a család neves tagjaira nézve tájékoztat: P. Szentmártoni
Kálmán: *Az alsóbencédi Gyallay-Pap család székelyszentmihályi ága*. Pallas Könyv-
nyomda, Cluj, 1939. (Keresztény Magvető füzetek 29.) Különnyomat a Keresztény
Magvető 1939. 3., 4–5., 6. füzetéből.

² Alakját a Magyar Nép 1927-beli 34. számában (401–402. 1.) Dr. Nagy Endre
Úti képek a Székelyföldről című írása így idézi fel: *Bencéden él Pap Zsiga bátyánk,*
a Gyallay Pap Domokos édesapja ősi székely örökségén. Az öreget már négy éve
ismerem, amikor egyszer elfáradtan Bencédre kerültem. Mintha ma mondaná, amit
akkor beszéltünk. Folytatja a négy év előtti tárgyat. „Felépült a ház, öcsémuram.
Ugy építettem, hogy helye legyen benne Domokos fiamnak és családjának is, ha
valami baj érné őket.“ 75 évet számlál Gyallay Zsiga bátyánk. A házat srapel
gyűjtotta fel 1916-ban, s mialatt egyik fia olasz fogságban, a másik orosz fronton
szenvedett, neki volt ereje új alapot vetni feldúlt gazdaságának, és új házat építeni
az ősi telken. Minden szavából erő és bizalom cseng. Mióta vele beszéltem: tudom,
honnan tanulta Gyallay Domokos azt a súlyos, tiszta, rövid magyar mondatszer-
kesztést. Édesapja úgy beszél, ahogy ő ír. Nincs egy fölösleges szava, és mégis egy
hétig tudná hallgatni az ember. A fia érdekl. Első kérdése: „Élhetős állapotban
van-e Domokos? Nem pipál-e, nem mulat-e ott Kolozsváron? Mert hij, nem igazi
élet a városi. Aztán a mi természetünk nem bírja sem az italt, sem a pipát.
Családom négy nemzedékéről tudom, hogy józan életet éltek és nem dohányoztak...“
Ragyog a szeme, amikor megnyugtatom, hogy Domokos sohasem iszik szeszes italt
és nem dohányzik. Az öreg Gyallay aztán sorba kérdi az unokákat és megcirogat
a végén, mintha a fia volnék.

³ Gyallay Domokos: *Vaskenyéren*. Történeti regény. Minerva Rt. kiadása Cluj—
Kolozsvár, 1926. (A továbbiakban: *Vaskenyéren*.) 86.l.

⁴ Az unitárius vallásközösség felsőbb iskoláinak és az ezekkel kapcsolatos elemi
iskoláknak Értesítője 1891/92—1892/93. A székelykeresztúri Unitárius Középtanoda
Értesítője 1893/94—1895/96. A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője 1896/97—

1898/99. Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568—1900)*. II. kötet Minerva Rt. [Kolozsvár] 1935.

⁵ Vö. A kolozsvári Ferencz József Tudomány Egyetem Almanachja 1899—1903 közötti kötetivel.

⁶ A tordai IV. osztályú Unitárius Gimnázium Értesítője az 1905—1906. iskolai évről és az 1906—1907, 1907—1908. évi kötetek. A tordai M. Kir. All. Főgimnázium Értesítője az 1908/1909-i tanévről és az 1917/1918-ig terjedő kötetek.

⁷ *Királylátogatás Tordán*. Aranyosvidék, 1906. jan. 20.

⁸ *Családi öröm*. Uo. 1909. jún. 12. Gyallay-Pap Zsigmond (Torda, 1909, jún. 7. — Englewood — USA, 1975. május 1.) újságíró, szerkesztő lett. Az Erdélyi Fiatalok egyik vezető tagja, a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Körében is tevékenyen szerepel, a Kévekötés rovatvezető szerkesztője. Az Erdélyi Fiatalok falu-füzetei sorozatban jelent meg *A nép és az intelligencia* (Cluj—Kolozsvár, 1931) című tanulmánya.

⁹ *Adatok a papmarasztalás korának történetéhez*. Keresztény Magvető, 1917. 3. füzet 128—137. l.

¹⁰ Erdélyi Lapok, 1910. 8.sz. 232—235., 9.sz. 268—270., 10.sz. 299—303., 11.sz. 329—334., 12.sz. 363—366., 13.sz. 395—398., 14.sz. 426—430., 15.sz. 456—462., 16.sz. 489—494., 17.sz. 517—522., 18.sz. 551—556., 19.sz. 579—582., 20.sz. 617—618., 21.sz. 646—649., 22.sz. 680—681., 23.sz. 710—712., 24.sz. 748—752., l.

¹¹ Erre az időszakra vonatkozóan felhasználtuk a kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője 1918/19—1925/26. évi füzeteinek adatait is.

¹² *Az Unitárius egyház főtanácsi gyűlése*. Magyar Nép, 1927. 46.sz., 551. l.; Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1927. évi november hó 6. és 7. napján Kolozsvárt tartott ülésének *Jegyzőkönyve*. Szerkesztette Dr. Boros György egyházi főjegyző. Minerva Rt. Cluj—Kolozsvár, 1927. 67. l.

¹³ Az adatok forrása: *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája* (1924—1944). Közzéteszi Marosi Ildikó. I—II. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

¹⁴ Tamási Áron: *Tiszta beszéd*. Publicisztikai írások 1923—1940. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 417—418. l.

¹⁵ Görög Ferenc: *Fölvilágosításul*. Magyar Nép, 1938. 10. sz. 186—187. l.

¹⁶ B.: *Gyallay Domokos Pesten folytatja népnevelő munkáját*. Erdélyi Szemle, 1941. dec. 15—16. sz.; A budapesti VIII. kerületi Magyar Kir. Állami Zrínyi Miklós Gimnázium Évkönyve 1942/43, 1943/44. évi füzetek.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

ADALÉK A SZÉKELYKERESZTÚRI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETÉHEZ

A székelykeresztúri unitárius egyház történetéről — az unitarizmus kialakulásának történeti folyamatába illesztve — Nagyajtai Kovács István a múlt század utolsó negyedében áttekintő képet „rajzolt”.¹ Ez a közleménye szolgált aztán iránymutató forrásul azóta is az egyházközség történetével foglalkozó szórványos írásbeli vagy szóbeli ismertetéseknek. A nyomtatásban is megjelentek között a Geréb Zsigmond néhai fiatfalvi lelkész írása a jelentősebb, amelyben néhány történeti „tükördarab” ismertetése mellett a belső emberek névsorát is igyekszik megállapítani.² Ujabbán a jelenlegi esperes-lelkész, Báró József, pedig az 1982. április 18-i püspöki vizitáció alkalmakor tartott felolvasásában összefoglaló leírást adott³ az egyházközség kialakulásától 1982-ig.

Kovács István ismerteti az egyházközségnek azokat a küzdelmeit, kitaró erőfeszítéseit, amelyekkel a piactéri nagytemplomnak 1767-ben történt elvesztését követő nehéz helyzetben a megmaradásért, az egyházközségi élet fundamentumát képező imádság hajlékának a létesítéséért tettek. Azonban munkájának jellegéből adódóan a kezdeti eredményeknek csak áttekintő leírását adja, nem részletezi a felhasznált forrásoknak a történeteket alakító, azokban résztvevő számos személy szerepére vonatkozó adatát. De az épülő új templom és tornya befejezési időszakaira vonatkozó megállapításaiban is — talán, mert részben az 1710—1718 években átélt diákkori emlékeire alapozza — egynehány adata a tényektől eltérő és hiányos. Ezért azoknak a korabeli megmaradt régi, valószínű általa is ismert, de részleteiben pontosan fel nem használt írott forrásoknak a mostani átnézése nyomán a helyesbítéseket, a hiányok pótlását — az egyházközség történetének teljesebb megismeréséhez való hozzájárulásért — szükségesnek láttuk.

Geréb Zsigmond közleménye is az események vázlatos ismertetésében ugyancsak tartalmaz tévedést, aminek a helyesbítése a történeti valóság megállapításáért szintén szükséges.

Adatközlésünkben két eredeti forrásra támaszkodunk.

Az egyik egy 1773. december 1-én keltezett, az egyházközség ingó és ingatlan javait számba vevő vizitációs jegyzőkönyv, amelyet a XVIII. század harmadik negyedében létezett keresztúri egyházközség története szempontjából igen jelentős *Matrix seu Inventarium* főcímet viselő kézírásos könyv őrizett meg. A kötetnek ezt és mindenik jegyzőkönyvét „Josephus.